

отношений в области художественного творчества. М., 1986. 16. Камышев В. Г. Личные и имущественные права авторов при издании их литературных произведений в СССР: Автореф. дис... канд. юрид. наук. М., 1970. 17. Якуб Д. Б. Вопросы авторского права на произведения архитектуры: Дис. ... канд. юрид. наук. Х., 1970. 18. Былинкин Н. О мастерстве архитектора // Зодчество. 1975. № 1 (20). 19. Кириллова М.Я. Субъекты авторского права // Проблемы современного авторского права / Отв. ред. М. М. Богуславский, О. А. Красавчиков. Свердловск, 1980. 20. Дюма Р. Литературная и художественная собственность. Авторское право Франции. М., 1993.

Надійшла до редколегії 17.01.07

Є. О. Мічурін

ОБМЕЖЕННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ (РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ДОРЕВОЛЮЦІЙНОГО ПЕРІОДУ)

Іноді через сучасні концепції втрачаються витoki, споконвічний зміст явища, і деякі правові конструкції здаються нам новими. У той же час завжди є сенс звернутися до витоків явища з тим, щоб з'ясувати первинний його зміст, який слід розуміти та який не має втрачатися, якщо не суперечить новітнім правовим засадам, ідеям та принципам, що ґрунтовно аргументовані та складають сутність сучасного права.

Розгляд обмежень майнових прав фізичних осіб у дореволюційний (до 1917 р.) період є актуальним тому що за радянські часи цивільне право знаходилося під значним адміністративним впливом держави. У дореволюційний же період цивілістика, незважаючи на недемократичний монархічний режим, розвивалася на приватницьких засадах. Вчені, на відміну від радянських науковців, не критикували, а вивчали й аналізували європейське цивільне законодавство, зокрема, щодо права власності та його обмежень [1, с. 23].

Зараз цивільне законодавство України також формується на приватницьких засадах, тому вивчення дореволюційного досвіду щодо інститутів цивільного права є корисним. Отже, при переході до формування цивільного права в умовах правової держави необхідно спробувати знайти та проаналізувати традиційні, характерні для нашої держави обмеження майнових прав фізичних осіб, що існували у приватноправовій традиції вітчизняної цивілістики. Тому слід проаналізувати обмеження майнових прав фізичних осіб, що існували у дореволюційний період. Погляди вчених того часу мають бути проаналізовані для повноти дослідження та кращого розуміння природи обмежень майнових прав фізичних осіб. Це є необхідним з точки зору формування цілісного уявлення про природу цих обмежень.

Щодо аналізу положень останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми обмежень майнових прав осіб слід зазначити, що були проведені ґрунтовні дослідження обмежень права власності, де, зокрема у ретроспективі, розглядалися питан-

ня підходів до обмежень майнових прав осіб у дореволюційний період [2], [3]. Незважаючи на це, у даних дослідженнях було приділено увагу переважно обмеженням права власності.

Наразі невизначеними залишаються загальні підходи та уявлення про обмеження майнових прав до 1917 р. Досі не повністю розкриті питання про те, в яких саме правовідносинах та яким чином виявлялися обмеження майнових прав фізичних осіб у дореволюційний період.

Метою цієї статті є на підставі аналізу праць видатних цивілістів дореволюційного періоду сформулювати цілісний погляд щодо інституту обмежень майнових прав фізичних осіб у той період. Завданнями дослідження є виявлення аспектів, в яких обмежувались майнові права осіб, встановлення причин цих обмежень.

Слід зазначити, що вчення про обмеження майнових прав у дореволюційні часи ґрунтувалися в основному на аналізі давньоримського права та джерел європейських країн, що його сприйняли (Німеччини, Франції). Поряд з цим досліджувалися обмеження у дореволюційному законодавстві, що мали певну специфіку та самотність, обґрунтовувались теоретично у спеціальних дослідженнях, а також згадувались у загальнотеоретичних працях того часу. Отже, розглянемо підходи до обмежень майнових прав фізичних осіб у дореволюційній Російській імперії більш докладно.

Обмеження права власності

Концептуально сутність обмежень права власності у дореволюційний період визначив Г. Ф. Шершеневич, який вказував, що за тих великих повноважень, які надаються власнику, можна хвилюватися, що існування права, яке ані чим не утруднено, здатне дуже шкідливо відобразитися на інтересах інших членів того ж суспільства, на інтересах самого суспільства. Ця обставина спонукає позитивне законодавство встановити обмеження права власності [4, с. 174]. Отже, у дореволюційній Російській імперії критерієм встановлення обмежень права власності виступали принаймні інтереси інших членів суспільства та самого суспільства. Далі Г. Ф. Шершеневич ще більш конкретизує обумовленість встановлення обмежень права власності та ті суспільнокорисні інтереси, заради яких вони можуть встановлюватись. Зокрема це полегшення споучень, народне здоров'я, суспільний обов'язок тощо. У цих видах обмежень дозволяється вільний прохід та проїзд по чужій землі, встановлюються санітарні, будівельні, пожежні норми, що обмежують свавілля з боку власника [4, с. 175]. Дійсно, порушення, наприклад, пожежних норм власником здатне призвести до знищення не лише майна власника, але й сусідніх садиб, коли вогонь з поривом вітру перейде до них, завдасть їм шкоду. Отже, розумним буде обмежити власника у свавільному, без дотримання відповідних норм, будівництві. Навпаки, при

утриманні майна буде розумним дотримання загальних вимог щодо суспільної користі та небезпеки.

Д. І. Мейер визначив, що повного панування особи над річчю не відбувається через встановлення права власності, оскільки існують відповідні обмеження. Вказаний автор висловив слушну думку, що встановлення обмежень права власності веде до того, що право власності не існує у повному обсязі та навпаки, зняття таких обмежень розширює обсяг права власності [5, с. 21–22]. Виходячи з цього, важливо відзначити, що обмеження права власності не знищують власне право в особі (отже, наприклад, відчуження речі не є обмеженням), а лише зменшують його обсяг, причому таке зменшення обсягу права власності може бути тимчасовим.

Деякі вчені того часу змішували та не виділяли як окремі правові категорії обмежені речові права та обмеження права власності. Наприклад, С. В. Пахман відносив до обмежень права власності, що встановлені в інтересах сусідів, сервітути та водночас вказував, що законодавство (того періоду) не мало напрацьованих засад «сусідського права» [6, с. 10]. І. Трепіцін відносив до речових обмежень інше речове право – узуфрукт [7, с. 139]. Отже, обмежені речові права у дореволюційній Російській імперії відносились деякими дослідниками до обмежень права власності.

Більш ґрунтовною вважається позиція Д. І. Мейера та Г. Ф. Шершеневича, які розділяли обмеження права власності (зокрема, права участі) та права на чужі речі. Так, Д. І. Мейер прямо вказував, що обмеження не є правом на чужу річ [5, с. 22]. Цю думку підтверджував Г. Ф. Шершеневич [4, с. 175]. Отже, вказані вчені розрізняли як окремі юридичні категорії обмежені речові права та обмеження права власності. Перші безпосередньо надавали іншій особі права на чужу річ (наприклад, право користування), другі через певний утисок власника не давали можливості власнику здійснювати повною мірою своє право власності.

Д. І. Мейер, зокрема, виділяв обмеження права власності на користь держави, оскільки майно має слугувати інтересам держави, а не лише окремих осіб. Так, внаслідок того, що земельна ділянка належить особі, держава оголошує її недоторканною для інших осіб, але через те, що ця ділянка є складовою частиною державної території, панування над ділянкою обмежується (для підтримання сполучень, свободи пересування тощо) [5, с. 23]. Такі обмеження Д. І. Мейер розглядав як право участі загальне, що встановлено на користь всіх та кожного, на відміну від права участі приватного, що встановлюється на користь окремих осіб. Вказаний поділ права участі знаходимо й у Г. Ф. Шершеневича, який загальне право участі розглядав як таке обмеження права власності, що встановлюється на користь усіх, а приватне право участі встановлюється на користь окремих осіб. Важливим є пояснення,

що право участі лише утискає власника, але не надає можливості користування майном з боку інших осіб [4, с. 175]. Отже, Д. І. Мейер та Г. Ф. Шершеневич мають єдину точку зору щодо поділу на право участі загальне та приватне. Це вказує на усталеність концепції віднесення до обмежень права власності у той період прав участі, яке дещо випало з поля зору цивілістів радянського періоду, скоріш за все через тотальне одержавлення власності та випливаючу звідси природну незатребуваність цієї конструкції.

Розповсюдженим правом участі були ті, що вказували на неможливість виводити вікна на сусідні ділянки. Але за згодою із сусідом, що усувала це обмеження, виводити вікна на сусідні ділянки дозволялося [4, с. 175]. Отже, бачимо можливість усунення обмеження за згодою (домовленістю) осіб. Крім вказаного, право участі виявлялося у тому, щоб утримуватися від заорювання дороги, копання ям тощо та робити інші перешкоди для проходу, проїзду, провозу по дорозі [5, с. 23]. Вказане дає підстави розрізнити права участі та права на чужі речі, які не ототожнювали ані Д. І. Мейер, ані Г. Ф. Шершеневич. Останній влучно вказував, що обмеження права власності передбачають лише утиск права власності через сторонніх осіб у здійсненні його права, але не надання стороннім особам прав на чужу річ [4, с. 175]. Виходячи з цієї позиції, обмежене речове право, наприклад, сервітут, безпосередньо надавало право користування чужим майном (проходою, проїзду по земельній ділянці тощо). Право участі, у свою чергу, обмежувало власника у вчиненні перешкод у користуванні майном, тобто у діях, що перешкоджають здійсненню сервітуту (утримання від того, щоб копати яму, робити паркан, орати на ділянці, щодо якої у іншої особи є обмежене речове право та що перешкоджало б його здійсненню тощо).

Д. І. Мейер, крім обмежень власника у вигляді прав участі, виділяв «обмеження права власності, що не є правами участі». До останніх ним відносились обмеження володіння, користування, розпорядження майном. Вказаний автор наголошував на тому, що обмеження може стосуватися кожної із складових частин права власності – володіння, користування та розпорядження – чи розповсюджуватися не лише на одну, а також на інші складові права власності [5, с. 28–29]. Вважаючи, що цей розподіл дозволить краще з'ясувати окремі обмеження права власності, проаналізуємо їх у нашій роботі.

Обмеження права *володіння* полягали у тому, що власник, який відступив від православного віросповідання чи жорстоко поведився з кріпосними людьми, позбавлявся права в'їзду у маєток, над його майном призначалася опіка та опікун, який володів цим майном. У той же час власник отримував доходи від маєтку та міг його продати, отже, користування та розпорядження майном при

цьому не обмежувалося [5, с. 29]. Очевидно, такі обмеження були спрямовані на збереження майна, захист та охорону устоїв того часу (зокрема, релігійних) та відповідали принципу розумності (нерозумно допускати до володіння особою, що нищить, наносить шкоду маєтку).

До обмежень права *користування* відносилася заборона власнику лісу проводити спустошувальні рубки, через які лісовідновлення робиться неможливим; також власник землі не міг здійснювати полювання на деяких тварин та поза строками, що встановлені у законі; щодо надр власник мав проводити розробку на руднику чи копальні лише за складеним ним проектом, що затверджений гірничою адміністрацією [5, с. 30–31]. Очевидно, що подібні обмеження збереглися донині й встановлені зараз спеціальним природоохоронним законодавством, а цивільне законодавство підтверджує їх на загальному рівні у нормах про здійснення права власності. З цього приводу варто зазначити, що законні обмеження за своєю природою мають подвійний характер, знаходячись на межі публічного та приватного права (в останньому аспекті вони торкаються інтересів власника) [3, с. 193]. Очевидно, що такі обмеження встановлюються заради суспільної користі та цим обумовлені.

Щодо *розпорядження* майном, власник обмежується у випадках встановлення опіки над його майном (малолітній, божевільний, марнотратник), при накладенні арешту, заборони відчуження майна [5, с. 31]. С. В. Пахман вказував на обмеження прав власника у розпорядженні господарством, що було селянською необхідністю (використовувалося для сільськогосподарського виробництва). Оскільки громада бачила у господарському майні джерело надходжень із селянського виробництва, продавати будинок було заборонено, але громаді пропонувалося внести його вартість. Свобода приватного майнового обороту у значному ступені утискувалася заради господарського інтересу самої громади [6, с. 5]. У цьому бачимо специфічний прояв обмежень для суспільних потреб, що існували вже у дореволюційному праві, зокрема, можна побачити прообраз сучасного права переважної купівлі.

До обмежень у розпорядженні майном слід віднести обмеження щодо відчуження родових маєтків. Так, розрізняли майно родове та придбане. Першим вважалося успадковане нерухоме майно та розпоряджатися ним довільно було не можна, оскільки воно мало перейти спадкоємцям. Щодо майна, яке було отримане у власність іншими способами, обмежень щодо розпорядження не існувало [6, с. 10]. Отже, бачимо обґрунтованість такого обмеження у ті часи охороною інтересів інших осіб – спадкоємців власника, – для чого законом застосовувалися міри щодо збереження відповідного майна.

Обмеження оборотоздатності речей могли стосуватися деяких предметів образотворчого мистецтва, які були обмежені у оборотоздатності та могли відчужуватись лише з дозволу Міністерства народної освіти [7, с. 127].

Деякі вчені, наприклад, М. В. Венеціанов, відносили до обмежень права власності експропріацію. Прояв таких обмежень був іноді дуже дивний з позиції сучасності, але досить зрозумілий на той час. Так, в умовах тотального браку будівельних матеріалів на будівництво для суспільно корисних цілей існувало таке обмеження, як розібрання частини будівель власника для будівництва з отриманих будівельних матеріалів майстерень, підвізних шляхів, спорудження залізниць тощо. Вказаний автор приділив увагу компенсаціям, що мають бути надані власнику через ці обмеження, зокрема, відніс до належних компенсацій сплату ринкової вартості майна, витрати з усунення виниклих через обмеження незручностей тощо [8, с. 2, с. 52]. Отже, право власності на нерухомість обмежувалось через експропріацію тих будівельних матеріалів, з яких воно було побудовано для суспільних потреб. Особа мала сприймати ці суспільні інтереси та заради них поступатись своїми житловими правами, через що нерухомість при її розібранні позбавлялася деяких своїх корисних властивостей. Оскільки українське законодавство в деяких випадках припускає примусове відчуження об'єктів права власності (наприклад, в силу ст. 352 Цивільного кодексу України (далі – ЦК)), компенсаційний підхід до експропріації, що існував у дореволюційні часи, заслуговує на увагу. Адже ч. 5 ст. 352 ЦК України лише вказує на те, що викупна ціна майна, яке примусово відчужується (пам'ятки історії та культури) визначається за згодою сторін, а в разі спору – судом. При цьому сучасне правове регулювання залишає поза увагою спеціальних норм про примусовий викуп критерії оцінки майна, що відчужується, отже, певні аспекти дореволюційного досвіду компенсаційних критеріїв у цьому питанні мають бути прийняті до уваги.

У дореволюційному праві поряд з іншими виділялись *обмеження у договірному праві*. Основна їх ідея була досить вдало сформульована В. А. Покровським. Вчений відзначав, що, незважаючи на те, що головною засадою у сфері приватної автономії здійснення особою активної свободи є принцип договірної свободи, проте він піддається певним обмеженням [9, с. 250].

Виділялася свобода договору з негативної сторони (проти своєї волі ніхто не зобов'язаний вступати у договір), яка обмежувалася встановленням обмежуючих обов'язків щодо монополій (наприклад, залізниць). Вони мали вступати в договори, що входили до сфери їх діяльності, а відмова від професійних послуг могла слугувати підставою для позову про збитки. Пропонувалося розповсюдження цього обов'язку на всі підприємства, що пропонують свої

послуги населенню, – аптеки, магазини, перевізників тощо. Адже кожен вправі розраховувати на те, що послуги, які пропонуються усім взагалі, будуть надані зокрема йому [9, с. 250]. Дійсно, такий підхід заслуговує на підтримку й зараз активно втілюється у правознавстві. Так, у ст. 13 Закону України «Про захист економічної конкуренції» вказано, що часткова або повна відмова від придбання або реалізації товару за відсутності альтернативних джерел реалізації чи придбання вважається зловживанням та тягне за собою встановлену відповідальність. Таке обмеження свободи договору є суспільно корисним та суспільно необхідним, оскільки сприяє нормальному цивільному обороту, слугує його забезпеченню та задоволенню потреб споживачів у товарах, отже, є підстави для його існування.

Позитивна свобода договору (право осіб укласти договори будь-якого змісту) також піддавалася обмеженням. Адже право не може санкціонувати договори про вбивство, бунт проти влади тощо, тому що це означало б знищення правопорядку [9, с. 251]. Отже, обмеження договірної свободи можуть бути спрямовані на збереження правопорядку у державі.

Важливо відзначити, що В. А. Покровський виділяв категорію «еластичності договірної свободи», згідно з чим обмеження, яке встановлено законом, звужує договірну свободу й навпаки, зняття обмежень здатне її розширити [9, с. 251]. Такий підхід дозволяє побачити ту міру та ступінь обмежень, яким піддається договірна свобода з боку закону, та як наслідок, з'ясувати, наскільки особа може здійснити власне волевиявлення щодо вступу у договірні відносини й наскільки буде вільною при цьому.

Певні договірні обмеження виділялися С. В. Пахманом, який описував обмеження щодо осіб, які вступають у договір [6, с. 33–34]. До таких обмежень він відносив обмеження щодо віку та розуміння наслідків договору (наприклад, через нетверезий стан).

В. А. Покровський виділяв обмеження безпідставного збагачення в силу укладеного договору. Він казав, що сторона, яка помилялася, а згодом (до виконання зобов'язання) з'ясувала свою помилку, має компенсувати іншій стороні витрати в зв'язку з договором, але немає підстав вимагати виконання зобов'язання, щодо якого мала місце помилка. Так, якщо узгодили продаж картини, вважаючи її копією, коли насправді це цінний оригінал, продавець має компенсувати покупцю витрати на її перевезення, але немає підстав вимагати передання самої картини [9, с. 248]. Такий підхід є розумним навіть сьогодні, він обмежує виконання правочину, укладеного під впливом помилки, яка має істотне значення.

При цьому негативний договірний інтерес обмежується фактичними витратами, що понесені у зв'язку з таким договором, без перевищення того, що контрагент отримав би, якщо договір був

би дійсним [9, с. 248]. Щодо відповідальності особи, яка помилялася, то кожен, хто вступає у ділові переговори з іншими особами чи закликає до ділових стосунків, бере на себе відповідальність за всі збитки, що можуть настати для останніх через невірні його заяви [9, с. 249]. Такий підхід заслуговує на увагу та є корисним, але, на жаль, він не отримав достатнього розвитку у сучасній юриспруденції, хоч активно освітлювався у дореволюційні часи.

Обмеження у зобов'язальному праві виділялися деякими вченими на загальному рівні. Так, А. Савінії зазначає, що зобов'язання є обмеженнями природної свободи особи та вони заслуговують юридичного захисту лише настільки, наскільки вона позитивно вимагається необхідністю цивільного обороту [10, с. 68]. Отже, на загальнонауковому рівні було визначено, що зобов'язання як такі та обов'язки з них, зокрема, можна в певному сенсі вважати обмеженнями, оскільки вони утискують, зменшують свободу особи.

В. А. Покровський розглядав ідеї про обмеження у зобов'язальному праві. Так, він освітлює аспект обмежень майнової відповідальності осіб у зобов'язаннях із завдання шкоди. Він вказував, що при цьому слід враховувати майнову самостійність та майновий стан обох учасників зобов'язання [9, с. 290]. Такий підхід, до речі, зберігся й у сучасному законодавстві, адже ч. 4 ст. 1193 ЦК України встановлює, що суд може зменшити розмір відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, залежно від її матеріального становища, крім випадків, коли шкоду завдано вчиненням злочину. Дійсно, така ідея обґрунтована засадою справедливості та розумності, є слушною та продовжує втілюватись у сучасному праві. Адже було б несправедливим накладати стягнення, що може залишити особу без засобів для існування чи житла (що має, крім майнової, ще й соціальну цінність), та нерозумним накладати таке стягнення, яке особа явно не виконає протягом життя через великий розмір.

Відмінність тих обмежень майнових прав фізичних осіб, що існували у Стародавньому Римі та дореволюційній Росії вдало обґрунтована І. Трепіціним, який вказував, що соціальна сторона права отримує розвиток у різних галузях юридичної науки (обмеження свободи договору, обмеження прав власників нерухомості, розвиток інституту примусового відчуження для державних потреб тощо). Нарешті, набула значного поширення ідея захисту обігу, на відміну від того індивідуалізму, що охоронявся римським правом [7, с. 512].

Отже, дореволюційне цивільне право, на відміну від суворого римського права з його формулами та чітким, логічним, дещо математичним підходом до права, вже сприяло соціальній теорії, що, зокрема, відбулося й на обмеженнях майнових прав фізичних осіб. Наслідком цього стало формування обмежень у суспільних

інтересах (зокрема, інтересах громади), а не лише обмежень на користь сусідів, що були розвинуті у римському праві та в певній мірі сприйняті правом дореволюційного періоду.

Слід відзначити, що у дореволюційні часи вітчизняними дослідниками були розроблені ґрунтовні підходи щодо виділення окремих категорій прав на чужі речі та обмежень права власності (зокрема, прав участі). Важливо відзначити, що обмеження права власності у ті часи були спрямовані, передусім, на забезпечення суспільних потреб, суспільної безпеки, охорону інтересів інших осіб та збереження майна маєтків.

Окремим обмеженням до 1917 р. піддавалася свобода договору, що було обумовлено, передусім, вимогами забезпечення цивільного обороту та охороною правопорядку. Крім того, договірні обмеження враховували засаду розумності, що виявлялося, наприклад, у тому, що не слід було виконувати правочин, укладений внаслідок помилки, яка має істотне значення.

Список літератури: 1. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. М., 2000. 2. Розгон О. В. Межі та обмеження права власності: Автореф. дис... канд. юрид. наук. Х., 2003. 3. Камышанский В. П. Ограничения права собственности. М., 2000. 4. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. (по изданию 1907 г.). М., 1995. 5. Мейер Д. И. Русское гражданское право. Часть 2. По изданию 1902 г. М., 1999. 6. Пахман С. В. Обычное гражданское право в России. Юридические очерки. Т. I. Собственность, обязательства и средства судебного охранения. СПб., 1877. 7. Трепицын И. Приобретение движимостей в собственность от лиц, не имеющих права на отчуждение. Варшава, 1907. 8. Венецианов М. В. Экспроприация с точки зрения гражданского права. Казань, 1891. 9. Покровский В. А. Основные проблемы гражданского права. М., 2001. 10. Нолькен А. Договоры в пользу третьих лиц. СПб., 1885.

Надійшла до редколегії 22.11.06

О. В. Заець

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ВІЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА

У цивільному праві України як і в інших країнах допускається існування двох абсолютних прав, що можуть вступати у протиріччя, а їхні володільці конфліктувати між собою при здійсненні цих суб'єктивних прав. Йдеться про абсолютне право власника (ст. 317 Цивільний кодекс (далі – ЦК) України) та наявність речових прав на це саме майно, особливо сервітутних прав, у інших осіб (ст. 401 ЦК України). Аналогічна ситуація й у авторському праві, де абсолютному праву володільця на використання об'єкта авторського права протистоїть право вільного використання об'єктів авторського права. Відповідно, виникає потреба у визначенні правової природи таких конфліктуючих абсолютних прав та визначенні їхнього співвідношення: яким чином Основний закон визначає можливість існування конфліктів між суб'єктивними правами; що перше, а що похідне; яким чином інші особи можуть